

ROBESPIERRE: Maga igazságtalan, anyám. Mindent egy akalap alá vesz?

ÖREGASSZONY: Összekeverjük, nem ismerhetjük ki magunkat... Valamikor volt egy jó Marat urunk. Volt egy Robespierreünk is... De már hosszú ideje nem tesz semmit értünk.

ROBESPIERRE: Mégis beszélnek, hogy pár hónappal ezelőtt azt ígérte, hogy felosztja a szegények között a gazdagok vagyonát.

ÖREGASSZONY: Az ám... Szép ígért!... Mit látunk belőle?

ROBESPIERRE: Lehet, hogy nem tehet meg mindent, amit szeretne.

ÖREGASSZONY: Az bizony lehet... Akkor nem igaz? — mindenki azt mondja, jobb ha a maga mezején foglalkozik s hagyja magyarázkodni a párisiakat... Nem helyes?... De mintha lesujtana?

ROBESPIERRE *(szomorúan)*: Igen, anyám, számítottam rá... Azt hittem megteremthetjük az összes becsületes emberek egyesülését...

ÖREGASSZONY: Lehet, meglesz valamikor, később... Később, fiam! Vigasztalódj!... Mi nem leszünk ott, mikor ez meglesz. De ha ez akkor lesz, mikor mi már nem leszünk, akkor nem sokat ér!... Biztos vagyok, hogy a tudat, hogy ha nélküled is, de valamikor meg lesz, elég számodra!

ROBESPIERRE *(meglepődve)*: Honnan tudja, anyám? Hát ismer?

ÖREGASSZONY: *(célzatosan)*: Lehet, hogy te magad is ismered ezt a Robespierret? *(Szívélyes megértéssel mosolyognak egymásra. Lentről Simon hangja hallatszik.)* Maximilien! *(Robespierre feláll és elmegy.)*

Függöny.

ERDÉLY ES A FELVILÁGOSODÁS

A 18. század felvilágosodása a racionalizmusból nő ki: az ész tiszteletéből, abból az emberi magatartásból, amely kétely formájában bírálat alá vesz mindent, hogy megbizonyosodjék a létező világról. A felvilágosodás gyökerei mélyen a 17. századba nyulnak, egészen Descartesig, s a francia enciklopédisták utódai és továbbvivői a cartesianus eszmének.

Descartesnak s üldözött francia filozófus társainak a protestáns Hollandia ad menedéket s azokat a könyveket is ott adják ki, amiknek a megjelenését a szigorú egyházi kezekben levő cenzura odahaza megakadályozná. Erdély protestáns teológusai is Hollandiát, sőt Angliát járják, amióta a harmincéves háború megnehezíti németországi tanulmányaikat. A Hollandiában és Angliában kibontakozó észelvű és tekintélyvelvet romboló presbyterianus teológia és cartesianus filozófia Erdély forrásban levő egyházi viszonyai közé könnyen beszűrődhetett s csak a zsinati vaskalapossággal kellett megküzdenie, míg a tulajdonképpeni Magyarországon a katolikus ellenreformáció valóságos eszmei határzárlatot jelentett számára, a középkori teológia ujravirágzását, teljes fegyverzetű ellenkonceptiót.

Mindez természetesen nem jelenti, hogy a nyugatról hozott eszméknek nem lett volna küzdelmes útja Erdélyben. Azt, amit annak idején Dávid Ferenc mondott a fejedelem előtt, hogy „kész vagyok az általam vallott igazságért mindent elszenvedni“, még igen sok haladó szellemű gondolkodónak kellett elmondania, ha nem is kellett Dávid Ferencként életével megpecsételnie. Azonban a Magyarországon uralkodó eszmei kizáró-

lagossággal szemben, Erdélyben legalább volt módja annak, aki a protestáns orthodoxia nyomására el nem hallgatott, szenvedések árán bár, megmunkálnia a talajt. Az egyházi orthodoxia legtöbbször össze volt fonódva a világi hatalommal, de szerencsére akadtak a világi urak közt fogékonyak is az új tanításra. A fiatal Bethlen Miklós gróf a későbbi kancellár már megelégedéssel számol be gyulafehérvári mesteréről, Apáczai Csere Jánosról, hogy a „poetica classis“-on „physicát, astronomiát, geographiát kezd tanítani“. Igaz, hogy — mint Bethlen Önéletírásában írja — meggyült a baja emiatt:

„minthogy theologus presbyterianus, philosophus cartesianus volt, a fejedelem előtt úgy elvádolták, hogy hallatott olyan szó akkor, tudom, de a fejedelem szájából-e vagy a vádaskodókéból, nem tudom: megérdemelné ez az Apáczai, hogy a fejevári torony tetejéből vetnék le. Ellenben Kereszturi Pál (Angliában tanult idős professzor) fiának hívja és ritka ebédje vagyok nála nélkül“.

Bethlen Miklós neki hálálkodik, hogy „rendbe vette az előbbeni chaost“, amit a részben külföldről jött, abrakadabrázó mesterek idéztek elő a fejében.

„Az ó-philosophiát az ujjal conferálván, annál nagyobb világot hozott az elmémbe, úgy hogy jómra fordult a hiábavalóságnak is a tanulása... A legszükségesebb, a világi életre... legillendőbb és gyönyörűsebb tudományokat megmutatta“.

Bethlen Miklósból a Descartesot követő Európát járó utazó válik, aki a „grand livre du monde“, a világ nagy könyvéből akarja saját tudományát, világszemléletét kialakítani. Utjában Velence, Hollandia, Párizs, a Hanza-városokon keresztül a polgári racionalizmus életvilágával ismerkedik meg és tanulságait közkinccsé teszi itthon.

Nyugateurópaig és vissza

Erdély politikai kapcsolatai a Habsburg terjeszkedést keleten is elensúlyozni akaró Franciaországgal mindig igen számosak voltak. Megkezdődik ez Zápolyai Jánosnál, tehát az önálló Erdély első napjaiban tart II. Rákóczi Ferencnek s vele együtt az önálló erdélyi fejedelemségnek letűnéséig. A protestáns diákok viszont a Franciaországot környező államokból hoznak haza francia nyelvű kulturát. Ezek a kulturális kapcsolatok akkor is fennmaradnak, amikor Rákóczi szabadságharcának elűl-tével az erdélyi rendek 1712-ben III. Károly osztrák császárnak teszik le a hűségesküt, s Erdély politikailag teljesen a Habsburgok birodalmi hatáskörébe megy át. A nyugati protestáns egyetemek segélyét élvező teológusok továbbra is Svájcba, Hollandiába utaznak, mégha ehhez külön engedélyre is van szükség s leveleik, elbeszéléseik idehaza széles rétegekhez juttatják el Nyugateurópa nagy szellemi vajadásának híreit.

Az egyházi vonzalom és a cartesianus szellem hagyományt teremt Erdély protestáns főurai körében is a nyugateurópai tanulmányutak iránt, amik sohasem maradnak eszmei hatások nélkül.

„Még tsetsemő koromban belém rögzödvén az idegen országok látására való vágyódás, — írja Teleki József gróf naplójában a XVIII. század derekán — ezen indulat az idővel és a tisztességes tanulmányokban való szaporodással nevelkedett bennem azért kivált, hogy azokat a tudományokat, melyeket Hazámba meg kóstoltam idegen ország Akadémiákban jobban tökéletességre vihetni reményltem“.

Erről a hagyományról emlékezik meg Kazinczy az Erdélyi Levelekben:

„Az erdélyiek, hiven a szokáshoz, úgy hitték, hogy még mindig van valamely hiánya nevelésöknök, ha gyermekeiket a külföldre ki nem küldik, amit mi igen kis számban cselekvünk. Az erdélyiek így, ha nem tanultak is, láttak, hallottak, könyveket hoztak haza, olykor rezeket, metszett köveket; fitogtatásul talán magokra nézve, de másoknak nagy hasznokra“.

A nyugateurópai szellemnek ezeken az utazásokon kívül van egy másik, közvetett útja is: Bécs. Mária Teréziának gondja van reá, hogy udvarába csalogassa, megjuhásztassa s lehetőleg katholizálja az erdélyi protestáns főurakat. Az arisztokráciát követik a nemesi családok ivadéakai, akik a főkormányzók, erdélyi udvari kancellária vagy a hadsereg körében kapnak magasabb hivatalt. Bécs azonban Mária Terézia életének második felében már teljesen franciás műveltségű. A főúri szalonok a francia felvilágosodás eszméinek hódolnak s így Bécs még a német nyelv térhódításával sem jelent ebben a korban Erdély számára német hatást. Franciás szellemet közvetítenek a nemességen kívül a polgári tisztviselők, kereskedők, diákok is, akik mind sűrűbben fordulnak meg a birodalom fővárosában. Erdély Franciaországnak nemcsak eszmei, hanem társadalmi forrongásával is kapcsolatba kerül a francia háborúk alkalmával, Mária Terézia örökösödési háborútól egészen az európai fejedelmeknek a győztes francia forradalom ellen fellépő szövetségéig. Ezekben a háborúkban a székely határőrök a legtávolabb eső pontokon harcolnak s a látottakat, hallottakat haza hozzák immár a föld népének.

A könyvek útja

A felvilágosodás korának eszméit elsősorban a külföldi könyvek plántálják át a hazai talajba. Hogy mily nehézségek árán jutnak el ide ezek a könyvek, arról egy angol utleírás szerzője a következőkben számol be:

„Bécsbe érve a postakocsisok egyenesen a vámhoz visznek, ahol a csomagod a legaprólékosabb vizsgálatnak vetik alá; lehetetlen jó szóval, vagy akár pénzzel kivonni magad ez alól. Mivel nem találtak a mienkben semmi csempészárut, egyenesen a lakásunkra hozták, kivéve a könyveinket, amiket magunknál tartottak, hogy kedvükre kivizsgálhassák s csak néhány nap múlva azután kaptuk vissza. A császárnő határozott rendeletet adott ki, hogy semmiféle vallástalan, szabados vagy az erkölcsök ellen való mű ne jöhessen be államaiba, vagy ne kerülhessen alattvalói kezébe: Mohamedet magát inkább elszenvédnek Bécsben, mint az ilyenfajta könyveket“.

A „Bücher Polizey“, a könyvrendőrség jegyzéket vezet a tiltott könyvekről. Jellemző, hogy 1777-ben magát e könyvjegyzéket, a Catalogus librorum prohibitorumot is besorozzák a tiltott könyvek közé, mert észrevették, hogy kitűnő tájékoztatója mindazoknak, akik csempészes útján szerzik be könyvszükségletüket. A jegyzékbe fölvetett könyvek több, mint háromnegyede francia nyelvű vagy franciából fordított s elsőik közt szerepelnek köztük Voltaire és Rousseau művei.

II. József uralkodásának kezdetén nagy mértékben enyhíti ezt a helyzetet. 1781-ben meglehetősen szabadelvű sajtórendeletet ad ki, amelynek harmadik pontjában eddig szokatlan dolgokat olvashattak alattvalói:

„Bírálatok, hacsak nem gunyiratok, bárkit is érjenek és az ország fejedelmétől az utolsóig, különösen akkor, ha a szerző a maga nevét kinyomatja s ezáltal a dolog valóságára felől jótállást vállal magára, — nem tilthatók el, mert minden igazságszerető embernek örülnie kell, ha az igazság ezen az úton tudomására jut“.

Ez az abszolutizmuson esett hézag elég volt ahhoz, hogy a francia eredetű nyomtatványok behozatala, valamint fordításaik kiadása Erdélyben is nagy mértékben fellendüljön. Már a rendelet megjelenésének évében

a kolozsvári református kollégium nyomdája a kiadott kilenc könyv közül öt francia fordításról számolhat be.

A francia szellem erdélyi tüzhelyei

Ami azelőtt ritka esemény volt, a főurak gazdag könyvtárakat állítanak össze, legtöbbször Bécs utján. Az erdélyi Teleki grófok azonban közvetlenül svájci és franciaországi utjukon szerzik be könyveiket. A marosvásárhelyi Teleki-théka ma is a maga eredeti összeválogatásában mutatja be egy XVIII. századbeli könyvkedvelő főúr könyvtárát, amelynek negyvenezer kötete nagyobb részében a francia felvilágosodás műveiből tevődik össze. Négyéves tanulmányút eredménye ez, amelyet gróf Teleki Sámuel a későbbi kancellár Baselben, Utrechtben, Leidenben, Párizsban tett meg, kora irodalmi és tudományos életével sűrű kapcsolatban. A Teleki-théka ma már inkább csak a tudományos kutatókat vonza, de alapításának korában könyvei még az újdonság erejével hatottak, s így jelentős társadalmi szerepet töltött be.

A Telekiek nem álltak egyedül Erdélyben. Gróf Haller Gáborról Kazinczy Ferenc írja, hogy ugrai kastélyában „fél-magyar, fél-francia“ könyvtárat rendezett be magának. „A franciául olvasók innen szedik, amire szükségük van, s minden felé Erdélyben“. (Erdélyi Levelek). A református kollégiumi könyvtárak szintén élénk kapcsolatba kerülnek a nyugateurópai közélettel. A főuri adományokon kívül (Teleki József Colmarból juttat egy küldeményt a nagyenyedi kollégiumnak) a külföldön járt papok is jórészt a kollégiumokra hagyják magánkönyvtáraikat. A marosvásárhelyi református kollégium könyvtárának állományából egy multszázad közepi kimutatás 1400 francia kötetről számol be.

E kollégium már 1764-től kezdve gondoskodik a francia nyelv tanításáról is, s példáját valószínűleg más tanintézetek is követik. A francia nyelv tanítói közt szerepel 1775-től 1792-ig a francia hugenotta származású Hauchard Izsák. S hogy nem eredménytelenül folyt a francia nyelvű oktatás, ezt igazolja Bod Péter évődése: „Erdélyben ma holnap még a román gyerek is franciául sir bölcsőjében.“

A nyugati szellemi kapcsolatok fellelhetők a katolikus lyceumokban is, különösen a piaristáknál, akiknek pedagógiai és filozófiai érdeklődése a francia Port-Royal felé fordul s akiknek széleskörű tájékozódására jellemző Bolla Márton kolozsvári rendtagjuk felterjesztése 1786-ban a királyi főkérményszékhez. Bolla Márton előadja, hogy „neki kötelességévé van téve, hogy az újabb történetet hallgatóinak adja elő, de annak eszközei, az újságok megszerzésére, költség nem adatott s ő, csekély fizetéséből, egy-két szükségesebbet csak nagy önmegtadással járatott, kérte tehát a multban erre tett költségei megtérítését s jövőre költség utalványozását; mert a mai kor történetét könyvekből megtanulni nem lehet; az újságnak pedig tudni kell, mi történik jelenben, nemcsak hazánkban és az osztrák örökös tartományokban, hanem más országokban is; ez általános eseményekből kell megismernie a század szellemét s a jelenkor embereinek gondolkodás és cselekvésmódját, amit a tanár csak a többféle újságok egytámassal összehasonlításából taníthat meg s csak ez uton választhatja el a valót és helyest a műveltebb nemzetek törekvései közül“.

Szabadkőművesség

Azok a titkos, meg féltitkos „szabadkőműves“ társaságok, amelyek a kor felvilágosult gondolkodóinak adtak találkozót, szintén fontos szere-

pet játszottak a korabeli magyar közvélemény átformálásában, összekötve a nemesi társadalom s a születő polgári rétegek haladóbb elemeit. A szabadkőművesség még sem tudta a 18. században azt a szerepet betölteni nálunk, amit másutt betöltött a nemzeti polgárosodás útján. A 18. század szabadkőműveshálózata magyar földön is bécsi központtal és bécsi mintára épül ki s nem tudja levetni sem a bénító udvari gyámkodás hatását, sem a sajtóságos bécsi osztrák szellemet.

Bécsben már az első szabadkőműves páholy alapításakor találkozunk erdélyi nevekkal. Köztük vannak a franciás műveltségű, Erdélybe is franciául levelező testőrök, Bessenyei barátai: Báróczy, Naláczy, Barcsay s a magas hivatalok köznemesi alkalmazottai. Erdélyben a kormányzóság tisztviselői, a hadsereg tisztjei, meg a közigazgatási és katonai gócpontok különböző nemzetiségű polgárai voltak az első szabadkőművesek. Ennek megfelelően az első páholyok is Brassóban, Szebenben, Kolozsvárt, sőt Csíkszeredán és Sepsziszentgyörgyön alakulnak.

A páholyok célja a természettudományok fellendítése, emberbaráti működés, a vallásbölcseletben pedig általában a dogmaellenesség. Kazinczy olyanokról is tud, akiknek célja „opprimere Tyrannismum.“ De míg a nemzeti, vallási különbségen túl az embereket egyaránt „testvéreknek“ tartották, ugyanez a nagy kitérülés alig nyilvánult meg szociális, osztályviszonylatban. Jellemző, amit báró Bánffy Farkas, az erdélyi tartományi páholy helyettesmestere gróf Bánffy Györgynek, a nagymesternek ír 1782-ben, Nagyfaluból keltezett levelében:

„Ez a vidék, kivált a Magyarság nagyon törekedik a Földes Uraság ellen, csak egy Dosa György találatnék, azt tartom semmi conscientiát sem csinálnának a nemesség kipusztításából. Egyébként is felettébb el harapozott közöttük a Gonoszság“.

A tudományok előrelendítése az, ami az erdélyi páholyok előnyére írható. A szebeni páholyok e téren már 1787-ben nagyszabású és korát Erdélyben jóval meghaladó terve merül fel. Erdély múltjának, jelenének történeti, gazdasági és művelődésbeli enciklopédikus feldolgozására gondolnak, aminek megvalósításához a magyar, román, német „testvérek“ közösen fognának. Az „Erdélyi Enciklopédiát“ tervező szebeni páholy azonban nem tudott vagy nem akart már megküzdeni azzal az ellenakcióval, amit az országgyűlés katolikus rendei indítottak a francia forradalom eseményeinek hatására a szabadkőművesség ellen, „amely — szerintük — Erdélyben egyre jobban az ötödik befogadott vallás szerepét kezdi játszani“. Pár évre rá 1795-ben viszont császári rendelet tiltja el az egész Habsburg-birodalom területén a titkos társulatok működését.

Nagyobb hajtó ereje volt a szabadkőművességnek ott, ahol csupán kezdeményező szerepet vállalt a közművelődés fellendítésében s olyan energiákat állíthatott be e munkára, mint Magyarországon Kazinczy s Erdélyben Aranka György. Bennük a maradiság elleni harc s a nyugati műveltség terjesztése közös feladattá vált az „alvó nemzet“ ébresztésére s a „Magyar Literatura elővitelére.“

„Pesten lévén novemberben — írja Kazinczy Aranka Györgynek — azt a tanácsot adtam, hogy egy Magyar Nyelven folyó □ állíttasson fel. Gyalázatjára van Nyelvünknek, hogy csak németül és deákul dolgozhatunk. Efficacia kezdett lenni, de meg csökkent: mert az Atyafiak elvesztették minden reménysegeket, hogy a Kőművesség jó lábra állhasson. Szeretném tudni, mi vethetne gátlást? Fogtok é ti dolgozni?...“

Arankában az elvetett mag jó talajra hullt s munkatársai, a kolozs-

vári páholytagok nyomán megszületik a „Nyelvművelő Társulat“ és a „Kéziratkiadó Társaság“, az előbbi „a régi okmányok, történeti munkák összegyűjtésére“, az utóbbi a magyar nyelv kipallérozására. Ez a két kezdeményezés komoly lendületet ad az erdélyi magyar tudományos közélet kialakulására.

Eszmék keresztüztében

A kor franciás műveltsége igen sok eszmei árnyalatot rejt. Magyarországon Fekete János gróf Voltairehez francia verset küld, amelyben a filozófiának a valláson kivívandó diadalát jósolja meg. Erdélyben azonban, ahol magának a racionalizmusnak is egyházi multja volt, az enciklopédisták az elmékre inkább csak erjesztő, mint forradalmasító hatással voltak. Az ujszerűség nem volt oly szembeötlő s az egyházi konzervativizmus inkább gondol a haladó eszmék fékezésére, mint támadására.

A protestáns Teleki József gróf megkedveli Voltairét türelmi eszméiért, de nem viseli el a vallástalanságát s ez az érzés az irodalmi értékelést is feje tetejére állítja nála:

„Voltaire rossz filozófus és még rosszabb történész, mégis, ha lehetséges, nagy dicséretet érdemel mint tragédia költő. Ez az ő ereje. Bárhol másutt úgy tűnik, mint aki a vallástalanság misszionáriusának szerepében tetszeleg...“ — írja Péczelihez intézett francia nyelvű levelében. Teleki aggodalommal nézi itthon Voltaire hatásának növekedését hittársai körében. Szilágyi Sámuel protestáns szuperintendens Henriade-fordításában is szöveg-változtatásokat igényelne. Megérzi, hogy e műben már nemcsak IV. Henrikért lelkesednek, mint a hugenották bajnokáért, hanem egyébért is.

„A Könyv-Irónak — írja Szilágyi Henriás-ának bevezetésében — természet szerént elől kellett adni azokat a Visszaéléseket (abususokat), melyeket a Babonások és a kik különös Isteni jelentéseket képzelnek magoknak (a Fanatikusok) a Vallásból szoktak tsinálni... Ezen verseknek leg-főbb tzelja a közönséges Társaságnak java és tsendessége...“ és a fanatizmus leküzdése. Szilágyi szerint most már mintha végeszakadt volna ezen utóbbinak is: ez pedig a filozófiának köszönhető, mely Európában utóbb annyira meggyarapodott.

Teleki Józsefről tudjuk, hogy már párizsi tartózkodása alatt került az irodalmi szalonokba, a felvilágosult tanok melegágyait. Sőt, mint a házeli Bernoulli testvérek tanítványa a körükben tartott felolvasásokat összegyűjtve kiadta „Essai sur les Esprits Forts“ címen, amelyben éppen Voltaire és az enciklopédistákkal szemben igyekszik védelmébe venni a helyi hitvallás dogmáit. Fekete gr. itthon csak „nevetett a törpén, ki fegyvert fogott az óriásra“, de a könyv Teleki eszmetársai körében nagy sikert aratott, sőt még Rousseau tetszését is megnyerte.

A felvilágosodás eszmeiköre ugyanis Rousseaunál átesap a racionalizmus ellentétébe: az észet és szabályt megvető érzelmi élet imperiumába s itt újra alkalmat nyílik megbarátkozni a vallási tanításokkal.

Teleki József bátyja, Sámuel az enciklopédista D'Alembertnek, a teológus Bernoulli Dániel ellen intézett támadását szándékszik visszaverni. Ugyanez a Teleki azonban, aki Nyugateurópában a maradiság bajnoka, itthon a tudományos haladás serkentőjévé válik s melankólikusan írja Erdélyről egy Bernoullihoz intézett francia levelében, hogy „a tudósok sirjának lehetne nevezni s már is, élve eltemetve vagyok benne azzal a kis tehetséggel, amim volt.“

Ilyen mérlegelő magatartást talál Kazinczy erdélyi útjában a felvilágosult Cserei Farkasnál, aki egyszerre Voltaire és Nagy Frigyes mellészob-

rait őrzi. Cserei maga írja neki, hogy Voltairt és Rousseaut tartja „az igazi megvilágosodás előmozdítóinak és bár munkájukat igen nagy szabadságú tűzzel vagy nem eléggé világosan végezték, egy hosszan tartott veszedelmes homálynak kitisztítására varázsló erejű fátylát gyujtottak, hogy az annak lángjából füstölő pára a ködnek mérgit el oszoltathassa“.

Rendi mozgalom

A nemzeti felszadulását el nem ért magyarság körében a felvilágosodás jozefinista, birodalmi izú kozmopolitása nem tudott eszmei mozgatóvá válni. Felszinen maradt csupán szép lelkek társaságában, akik néha fantasztákká váltak, alchimiával és más „titkos“ tudományokkal foglalkozva vagy pedig magános forradalmárokká. A Martinovics-féle „összesküvésre“ Jesujtó kegyetlen megtorlás korántsem volt arányban az elkövetett cselekedetek társadalmi arányaival. Kazinczynak és társainak lelkesedése azért súlyos, mert a szellemi arisztokratizmus náluk komoly erkölcsi tartalommal telítődik.

„Gyönyörű volt azt látni a József epochájában — írja Pályám emlékezete c. művében — hogy a jobb lelkek, hogy szövödének össze, az egymástól kiválasztó színek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó szeretete egyesítette. Nagy és kicsiny, hazafi és idegen, tisztviselő s magános, polgár és katoná egy volt, ha egymásban érdemet találtak“.

Ezt az elysiumi érzést kétségkivül II. József könnyítő rendeletei okozták a „szellem emberében“. De a jozefinizmus ugyanakkor erősen központosított államgépezetet is jelentett, amely megtörni igyekezett minden nemzeti autonóm életformát. A császár a rendek patriotizmusát „rosszul értelmezett szabadságérzetnek, erkölcstelenségnek és nagyzású hóbortnak“ minősítette úgy Magyarországra, mint Erdélyre vonatkozóan. Kaunitz meg is jegyzi birodalmi szempontból, hogy a „császár az egész gépet olyképpen konstruálta meg, hogy azt egyedül irányíthassa s ezért a gép egész munkája meg fog állni abban a pillanatban, mikor az ő ereje nem képes többé az óriási munkát elvégezni.“

II. József abszolutista intézkedései a nyugati eszméknek és törekvéseknek egyszerre más oldalát hozzák közelebb a magyar vezető rétegekhez: azt, ami az önkényuralommal való szembenállásra buzdította őket. Az irodalomkedvelők Voltaire-e mellett a politikus rendeket Montesquieu kezdi termékenyíteni. Az Esprit des Loix-t különösen az tesz népszerűvé, hogy Montesquieu a magyar nemességről rokonszenvvel nyilatkozott benne:

„Láttuk, hogyan zaklatta az osztrák kormány a magyar nemességet. Nem ismerte azt a kincset, amit majd egykor feltalálанд benne. Pénzt keresett nála, holott pénze nem volt; nem látta meg a férfiakat, kikre támaszkodhatott. Mikor annyi fejedelem osztozkodni akart tartományain: birodalmának minden része ugyszólván mozdulatlanul és tehetetlenül összeomlott, csupán csak ebben a nemességben volt élet, mely mindent elfelejtett, hogy harcba szállhasson s dicsőségének tartá, hogy meghalni és megbocsájtani tud“.

Kapva-kaptak ezen a nemességre támaszkodó alkotmányos monarchia hívei. Montesquieu szerint a monarchia fennállásának elengedhetetlen feltétele, hogy despotizmussá ne váljék. Ez az elv vegyül Rousseau Contrat Socialjának tanításával az erdélyi rendeknek abban a tiltakozó feliratában, amely már 1787-ben a népfelség elveire hivatkozik a jogvédelem kérdésében s majdnem szórul-szóra idézi Rousseaut: „A természet szabadoknak és egymás közt egyenlőknek alkotta az embereket, csak később léptek

társaságba, nyilvános vagy hallgatag beleegyezéssel.“

Ezek az elvek a francia forradalom utáni években is fegyverként szolgálnak a rendek kezében. A harcias feliratot azonban már a megriadt kiváltságos társadalom szárnyaszegett „éneki szerzeménye“ váltja fel, amelyt a már említett Bolla Márton „a történetek tanítója“ szerzett a Kolozsvárra összehívott „nemes Karok és Rendek tiszteletére“ 1792-ben. Ez a daljáték Montesquieuhöz hiven megállapítja, hogy a megosztott hatalom teszi az uralkodást állandóvá s „Törvényhozóhatalom, Végrehajtóhatalom és Egyenesszívűség“ teremtője végzi:

*Hol mi hárman szövetkezünk
És egy végre törekedünk
Nincs ki meg-rontsa
Avagy fel-bontsa
Hathatós intézetünk.*

Ezekből a strófákból már nem az önkényuralom ellen harcoló alkotmányos függetlenségi érzés, hanem a veszélyben lévő hatalom menekvése csendül ki. A rendek már nem jogaikért kardoskodnak a monarchia előtt, csupán józan megértésre igyekeznek birni a közös kiváltságok feltésében.

A forradalom hírvivői

A francia forradalom éveiben az eszmék terjesztésének könyvek után való békés szerepét felváltják a tette készteőbb hírlapok. A székely születésű Szacs vay Sándor, a bécsi Magyar Kurir szerkesztője tölti be a magyar társadalom felé a forradalom hírnökének szerepét. Tudja ő, hogy mi kell az olvasó közönségnek:

„Francia Országra fülel most egész Európa, — írja 1791 április 8-i számában — mint hogy e már szinte három esztendőktől fogva az egészsz Világjáték-nézó helyére állván, a Frantzia Nemzet Tragédiáját megszűnés nélkül játszdja“.

A nádor, Sándor Lipót főherceg, a királyhoz intézett emlékiratában megemlíti, hogy a magyar ujságok az egész országban elterjedtek és a falusi jegyzők szorgalmasan olvasgatnak fel belőle a nép előtt. Ez pedig igen veszélyes, mert az ujságok minden franciaországi eseményről beszámolnak és az ott tartott, gyakran csábító beszédeket közlik, a parasztok pedig nem látják be, milyen veszedelmes következményei vannak az ilyen elveknek, ellenkezőleg tetszenek nekik és lassanként elsajátítják azokat...

Hogy ez az emlékirat nem áll messze a valóságtól, azt Bacsányinak 1793 február 10-én Aranka Györgyhöz intézett levele is igazolja:

„En mindazokból, amiket történni látok és hallok, nem hozhatok ki egyebet, hanem hogy elmulthatatlan a mi hazánkban is a revolutio, még pedig, mivel az észnek józan világossága előre nem ment, revolution á la Hora et Glozka fog lenni. De mit gondolnak ezzel, ha szinte átallátnák is az ilyen emberek? Nekem azt merte ez előtt két esztendővel egy valaki mondani: Mintsem a mi religiónkban legkevesebb változás legyen — (tudjuk mit értenek ők a religio neve alatt) inkább vesszen el az egész magyar haza!...“

III. Lipót sajtórendelete már ezekre az állapotokra ad választ:

„A lapok csak mindenkinek tudtára adható közhireket közöljenek; oly fontos hirt, a mi időelőtti félelmet, gyanut vagy bizalmatlanságot keltene fel az országban, közöltetni engedni nem szabad, valamint szerkesztői észrevételeket sem, mert azok, kivált az alsóbb osztálynál, különböző hatást gyakorolnak s rossz következményeket idéznek elő. Mellőzni kell azon belső híreket, amik a kormány vagy intézmények tekintélyét a nép előtt vagy a fejetelem iránt köteles tiszteletet, hűséget és engedelmséget sértik, vagy arra kártsan hatnak. A földesurak ellen engedtlenséget vagy zavargást támaszt.

ható körülményeket nem lehet közölni, sőt az itt-ott tán létező paraszt nyugtalanságokat is csak nagy óvatossággal lehet megemlíteni... Más országok forradalmairól csak a bécsi újságban megjelenteket lesz szabad közölni“.

Választon

A forradalom hírei a felvilágosodás híveit is választ elé állítják. Van, akit előbbre lendítenek, van akit megtorpantanak. Gömör vármegye 1791-i felterjesztése a sajtótilalom ügyében a nagy eseményekhez méltó erellyel sorolja fel a felvilágosodás eszméinek legjavát. Ezt a felterjesztést az erdélyi vármegyék is mindenütt lelkesedéssel fogadták:

„A szabad gondolkodás s annak másokkal közölhetése természeti jog, amiről a nemzet le nem mondhat; hogy tenné ezt a magyar, mely jogaira oly feltékeny?... A tilalom ellenkezik az emberi és polgári jogokkal és természettel. A gondolkodást a természet adta az ember lelkébe, olyan ennek ereje és ösztöne, mint a mozgás és lélegzés, egyiket sem tilthatni meg magának a jognak eltiprása nélkül... A gondolatok közlése gyarapítja a tudományt, gyönyörködtet, a jóknak megnyugvást ad, a gonoszokat megjobbulásra bírja. A nem gondolkozó ész olyan, mint a nem látó szem, a bezárt ablakú háza. Maga a vallás kívánja ezt, mely az emberi szabadságot csaknem mindenek fölébe helyezi. A vallás tanítja a felebaráti szeretetet, de ennek alapja és kötele a társalkodás, amit a gondolatok és érzések közlése művel. Oda van a népek szabadsága gondolatai közölhetése nélkül.

Ellenkezik a sajtótilalom a nemzet boldogságával s méltóságával. Minden nemzet sorsa s boldogsága öntehetségeinek és nemzeti erejének kifejtésétől függ. Ez gondolkodás és a gondolatok közlése nélkül nem is képzelhető.

S a mi a nemzet önérzetét és méltóságát illeti: minő itélettel lehetnek mások egy idegen gyámkodás alatt álló rabszolga nemzet felől?...

Gyanus is a tilalom és megbélyegző, mert szégyenletest vagy törvénytelen látszanak titkolni akarni, keresik a sötétséget, egyedáruskodnak a szellem kincseivel...“

Belnay pozsonyi akadémiai professzor ennél is tovább megy s az országgyűlésen tiltakozik a nemességnek nép-ként való emlegetése ellen. Az előjogos nemességtől megkülönbözteti az „esszenciális“ néposztályt, a jobbgyságot, mely a haza igazi fenntartója, de amelynek kárára gyakorolják a nemesek előjogaikat. „Pedig a természet és a polgári jog elveit — mondja Belnay — nem lehet büntetlenül megsérteni, ezt mutatja Gallia legujabb példája, melyre minden népek arisztokratái megremegnek.“

A Martinovics-per nemsokára a forradalmi eszméknek egész hálózatát fedi fel... A nemesség jórésze azonban megriadva a forradalomnak az alkotmányért folytatott küzdelmen tulmenő társadalmi következményeitől, lassan kompromisszumra lép az abszolutizmussal. Aranka György, a mi Aranka Györgyünk „Anglus és magyar igazgatásnak egybevetése“ c. 1790-ben megjelent művében ilyeneket írt:

„Egy magyar nemes ember, milyenekből állanak tulajdonképen az ország rendei, megkülönböztetett dolog a maga parasztjaitól, olyan megkülönböztetett dolog épen, mint egy tulajdonos személy a maga tulajdonától; törvény szerint. Ennek, mint maga tulajdonának, minden boldogságán teljes tehetése szerint igyekezni tartozik és nemes szívvvel igyekszik is; de hogy ő mellé, egy korona tagja mellé, a maga parasztjai egy rangba, egy szám alá tétessék...“ azt már nem!

A hű Bacsányi minderről talán nem is tud, mikor 1793-ban így ír Arankának:

„Tudom az erdélyi juhok közt sincs szüki a farkasoknak“.

Erdélyben ekkor már a valaha oly szelid juhok, mint Teleki József gróf is farkasokká válnak.

„Szidta a jakobinusokat s az Égalitét — írja róla Kazinczy — és persif.

tírozta azokat, akik a nemeset paraszttá, vagy pedig a parasztot nemessé tenni akarnák és, hiszed-e ezt olvasó? azon örült, hogy ő megvágathatja a maga jobbágyságait, de nem az ő jobbágyságát."

A nemrég még oly merészgondolatu szebeni szabadkőművesek is egyszerre óvatosak lesznek.

„Tekintettel a mostanában uralkodó politikai hangulatra, — mondja ki a páholy határozata — szükségesnek láttuk szabadkőműves munkáinkat bizonytalan időre, talán örökre beszüntetni, mivel imitt-amott gyűlést tartottak, melyeket nem szerettünk volna a szabadkőművesség palástjával burkolni“.

Ezek az „imitt-amott“ tartott gyűlések arra vallanak, hogy mégsem hallgatott el mindenki. A francia felvilágosodás és forradalom eszméi egyre mélyebb társadalmi rétegekben hatnak tovább és érlelik a szabadságharc éveit az új század küszöbén. (*Bányai László*)

**ABAFFY FERENC: EGY MAGYAR KATONÁNAK,
KI 1792-BEN NOVEMBER 6-IK NAPJÁN TARTOTT
NAGY VÉRONTÁSBAN A FRANCIAKTÓL ELFOGATOTT,
FOGSÁGÁNAK IDEJÉBEN TETT
FELJEGYZÉSEI**

A Martinovics perben szerepelt Abaffy Ferenc lefoglalt irományai közül vettük a következő szöveget, amely fiktív dialógus formájában adja elő a francia eseményeket átszövő ideológiát.

Ezen folyó 792-ik esztendőnek november havának 6-ik napján a franciák kezébe estem és azon hónapnak 29-kén Francia Országnek fő városába, Párisba vitettettem. Pogány és kegyetlen nemzetnek tartván a franciákat, ámbár azalatt az idő alatt, méglen Párisba jöttem, kedveztek nekem és több más rabtársamnak is a franciák, mégis mindenkor félttem és remegve mentem velek, mert azt véltem, hogy olyanok, milyeneknek nekünk, a mi tiszteink őket leirták; de mely nagyon megcsalatoztam, mert noha én rab vagyok náluk; ők mindazonáltal nem úgy bánnak velem, mint ellenséggel, hanem mint emberrel. Nekem egy meglett, becsületes polgárnál, Lontrié Ferencnél szállást adtak, annál egy szobában vagyok, ágyam is jó vagyon, mert a hazámban sem volt külön; minden napra 7 krom vagyon, melyet én a gazdámnak adok és ő azért engemet étellel-italal ki-tart; a ruhám, melyet a császártól kaptam, minthogy még jó, másra szükségem nincsen; fegyveremet a katonatisztnek, kinek mindennap kétszer tartozom megjelenni, kellettett adnom, ő nekem ahelyett kék, veres és fehér pántlikát varrott a ruhámra, hogy szabadon járhassek a városban. Az én házigazdám egész háza népével nagyon megszerettek engemet s én minthogy írni olvasni tudok, a deák nyelvet is valamennyire értem, más egy-méhány rab társaimmal csakhamar megtanultam franciául, erre való nézve igen sok franciával megismerkedtem. Egy időben, midőn a XIV-ik Lajos piacán magam sétálnék, egy francia megszólít s azzal egy darabig beszélgetvén kért, hogy mennék vele a házához, ottan többet és bátrabbat szólhatnánk egymással; el is mentem vele s házában sok szivességet mutatván hozzám, azt kérdi: ha tetszenék-é nekem Franciaország.

Én: — Ugenis uram, nekem nagyon tetszik, mert ez igen szép ország.

A francia: — Hát a Constitutioja?